

Милка Љубоја
Љубица Бачић

КАД ТИШИНА ОДЈЕКУЈЕ

1419/1
ALLIED EXPEDITIONARY FORCE
D. P. INDEX CARD
B 00048356
(Registration number)
Melléknev: *Milica*
1. (Family name) *Milica*
2. (Family name) *Milica*
3. *Milica*
1894. VIII. 18. Horvát
Foglalkozás: grafikai rajzoló és képfestő
Legutóbbi lakás: ZOMBOR község Kóssuth Lajos utca 22
Jártság: Gyermeke: Flóra, Rozália, Terézia (1928. VI. 23. Zombor) rkath. mesterségekben.
Nyelvismeret s egyéb megjegyzések: 1914 év őszén bevonult a cs.éskir. 6.gy.e. e.é.önk. 1917 VII. 2.-én mint t.hadnagy sebseülten orosz hadifogságba került. Hadifogságban kórházi kezelésben részesült.
Magassága: 1920 szeptember havában került haza hadifogságból. Háborus eseményekről.
Testalkata: piros fésűs színi hadiérem szalagján viselendő karddal és sisakkal viselésére jogosult. Lásd Vitézi Szék 105741/1942. IX. 3. kiáll. igazolványa tanúsága szerint.
Árca: Összes katonai okmányai 673933/szám.22.-1942 szám alatt a Honv. Min. társaságánál.
Árca: Szakálla: Szeme: Homloka:

Ál-nevei	
Gúny-név	
Ülletett	1894. VIII. 18. Horvát megye Ósóné
Valószínűleg (Signature of holder)	Foglalkozás: grafikai rajzoló és képfestő Saládi állapot: nős
Legutóbbi lakás:	ZOMBOR község Kóssuth Lajos utca 22
Jártság:	Gyermeke: Flóra, Rozália, Terézia (1928. VI. 23. Zombor) rkath. mesterségekben.
Nyelvismeret s egyéb megjegyzések:	1914 év őszén bevonult a cs.éskir. 6.gy.e. e.é.önk. 1917 VII. 2.-én mint t.hadnagy sebseülten orosz hadifogságba került. Hadifogságban kórházi kezelésben részesült.
Magassága:	1920 szeptember havában került haza hadifogságból. Háborus eseményekről.
Testalkata:	piros fésűs színi hadiérem szalagján viselendő karddal és sisakkal viselésére jogosult. Lásd Vitézi Szék 105741/1942. IX. 3. kiáll. igazolványa tanúsága szerint.
Árca:	Összes katonai okmányai 673933/szám.22.-1942 szám alatt a Honv. Min. társaságánál.
Árca:	Szakálla: Szeme: Homloka:
Homloka:	Szeme:

Breuer Lajos
Gutmann Rozália.
* No. NAME (Block letters to be used) Rank DP
Unit T. 3000
(Above to be filled in by carrier unit possible).
Serial No. allotted by A.E.W. 3000.
SHIP LABEL
Name of Ship.
Date of admission on board.
Special Destination.
SLIGHT or SEVERE

Jegyzetek olyan adatokról, amelyek az egységállományon rovat nincs:

Милка Љубоја
Љубица Бачић

КАД ТИШИНА ОДЈЕКУЈЕ

Сомбор, 2019

Издавач:

Јеврејска општина Сомбор

Главни и одговорни уредник:

Сандра Папо-Фишер, председница ЈО Сомбор

Сарадник на пројекту:

Јеврејска општина Сомбор

Аутор каталога и изложбе:

Милка Љубоја, виши кустос историчар

Љубица Бачић, виши кустос етнолог

Лектор:

Вања Вулин

Дизајн, припрема и штампа:

Ретро принт, Београд

Тираж:

300 примерака

Штампање публикације омогућено материјалном потпором
Савеза јеврејских општина Србије и Јеврејске општине Сомбор

Садржај

Предговор	7
Појмовник:	9
Наши суграђани Јевреји	15
Синагога	16
Одједи...	35
Извори и литература:	47

Предговор

Сомбор је један од оних градова који имају срећу да постоје вековима, а да се испод његове мирне спољашњости крије узаврела историја претходних поколења, садржана у нашем културно-историјском наслеђу којим се поносимо. Животи појединаца се стапају у слојеве догађаја, промена и нових почетака, потиснути у заборав. Одједном, нагомилане приче, страхови и истине почну да одјекују у заглашујућој тишини, која нас обавезује да се сетимо, да проговоримо и никад више не заборавимо.

Књижица пред вама има само једну сврху: да Вас упозна са Јеврејима, Сомборцима, који су у наш град уткали своје знање, жеље и стремљења, иметак и породични живот, да би нагло нестали, у ратном вихору, готово избрисани из етничке карте Сомбора. Ово је сећање на сомборске Јевреје, чијих потомака готово да више и нема међу нама.

Аутори

ПОЈМОВНИК:

Антисемитизам представља нетрпељивост, мржњу или предрасуде према Јеврејима као религијској групи или нацији. Ова појава постоји још од средњег века, а врхунац је достигла средином 20. века када је у геноциду Хитлерове нацистичке Немачке страдало око шест милиона Јевреја. Два су основна и врло повезана испољавања одликовала досадашњу историју негативних односа према Јеврејима. Прво се састоји у означавању Јевреја кривим за различита злодела и назовизлодела током историје (*они су издали Христа, они су измислили комунизам, они владају светом, они у својим култовима убијају децу* итд.). Друго се састоји у позивању на масовно истребљење Јевреја.

Ашкенази (јевр. дословно: *Немци*), првобитно су насељавали долину реке Рајне и Француску, а после Крсташких ратова се селе у Пољску, Литванију, Русију, а у 19. и 20. веку и у САД. Особеност Ашкеназа пре је културна него географска. У литургијском погледу, ашкенаски ритуал се разликује од сефардског по тексту и редоследу, мада је основни закон остао исти. Средњовековни Ашкенази били су у мањој мери световни од Сефарда, сматрајући изучавање Талмуда вреднијим од филозофске спекулације. Ова група Јевреја говорила је јидиш – мешавином немачког и хебрејског језика са мањим примесима романских и словенских језика. Писмо је немачки облик старојеврејског курзива. На простор данашње Србије дошли су из Немачке, Аустрије, Мађарске, Чешке и Пољске и живели су највише у Војводини и у Београду.

Бар (бат) мицва (јевр. дословно: *син /ћерка/ Божје зајовести*) тј. особа обавезна да испуњава заповести Торе). Овај израз означава постизање верске и правне зрелости као и прилику у којој се тај статус званично задобија и прославља. За дечаке она наступа са тринаест година и једним даном, а за девојчице са дванаест година и једним даном. Средишњи елемент прославе представља позивање дечака/ девојчице да читају Тору у синагоги, обично на први Шабат после свог рођендана.

Гето, реч *гетто* потиче из венецијанског језика, од речи *ixetta*, која означава ливницу. Термин је повезан са присилним одвајањем млетачких Јевреја 1516. године, од када почиње пракса одвајања јеврејског становништва од других грађана у издвојене делове града. Временом су хришћанске власти, посебно католичка црква, градиле зидине око јеврејских насеобина да би смањиле *шиштан ушницај Јевреја на*

околину. Становници гета често су живели у тешким условима и имали су ограничену слободу кретања. У историји је најпознатији Варшавски гето током Другог светског рата.

Јевреји, древни назив за јеврејски народ је *иври* (пречани, дошљаци), а сами себе називају Јевреј, Хебреј, Јудејац, Жидов. Први помен Јевреја датира из 20. века п.н.е. када је Аврам повео сеобу родова у Канан, где је настала прва јеврејска држава. Историја јеврејског народа је историја сталних сеоба и прогона, али је народ сачувао идентитет, обичаје, језик, писмо и религију. На Балканском полуострву се помињу у античко доба, а после протеривања из Шпаније у 15. веку долазе у већем броју и остају присутни на Балкану до данашњих дана.

Јеврејски календар је лунаран, те се година састоји од дванаест месеци који се рачунају од младине до младине Месеца. Неки од њих увек имају двадесет девет дана, неки тридесет, неки их пак могу имати двадесет девет или тридесет – број дана у месецу варира из године у годину у складу са утврђеним формулама. Годишњи мањак од око једанаест дана у односу на соларни календар надокнађује се убацавањем додатног месеца треће, шесте, осме, једанаесте, четрнаесте седамнаесте и деветнаесте године у сваки деветнаестогодишњи циклус. Месеци су: нисан, ијар, сиван, тамуз, ав, елул, тишри, хешван, кислев, тевет, шеват и адар.

Јом кипур (јевр. дословно: *Дан њокајања*). Дан помирења, покајања и праштања који се светкује на десети тишри (септембар–октобар). То је последњи од *Десет дана њокоре* који почињу на празник Рош хашана и представљају почетак јеврејске календарске године. У складу са библијском заповешћу *Мучиће душе своје забрањено је јести, пити, прати се, носити кожу или имати полне односе*. Поред тога, на снази су и забране рада сличне онима за Шабат.

Јом ха – Шоа (хебр. *Дан холокаустиа*), меморијални дан који пада 27. нисана, као годишњица устанка у Варшавском гету који је израелски парламент прогласио Даном сећања на жртве нацизма.

Јудаизам, најстарија монотеистичка религија на свету. Постоје ортодоксни (традиционални, конзервативни) и неолошки (реформистички) правац који се развијају од 18. до 20. века. Ашкенаски ортодоксни Јевреји имају карактеристичну ношњу која се састоји од тамних одела, кафтана и црних шешира са широким ободима. Најчешће носе браде и зулуфе, пејасе. Неолошки правац доноси модернизацију је-

врејских вредности и традиције према потребама интеграције у шире друштво. На простору Србије су били бројнији од ортодокса и нису се разликовали од остатка становништва по изгледу и занимањима.

Кошер (јевр. дословно: *исправно*), представља скуп јеврејских прописа о исхрани који се односе на избор, припремање и конзумирање хране и пића. Од животињских врста дозвољено је јести преживаре и оне животиње које имају растављена копита (телетина, овчетина), стриктно одређене врсте птица (пилетина, ћуретина, пачетина, гушчије месо) и риба које имају пераја и крљушт. Клање животиња мора вршити стручњак – *шохет* и то на посебан начин који омогућава истицање крви и изазива најмању бол. Врши се и преглед заклане животиње да би се установило да ли на органима постоје повреде. Сало и жила из бутине животиња такође се одбацују. Месо се затим потапа у слану воду да одстоји пола сата па се потом, уз претходно прање, може користити у исхрани. Изричито је забрањено мешати месне и млечне намирнице јер млеко симболизује живот, а месо смрт. Поред месних и млечних намирница постоје и неутралне намирнице које се могу јести уз све (воће, поврће, житарице). У конзумирању хране користи се посебан ејсцаг за млечне и посебан за месне намирнице.

Менора (јевр. *свећњак*), осмобраки свећњак са додатним постољем за *шамаш* или *јоноћно свејло* који се користи при слављењу осмодневног празника Хануке.

Мицва (хебр. *зайовесѝ*), библијски или рабински пропис. По традицији постоји 613 мицвот у Тори: 248 позитивних и 365 негативних заповести. Обавеза обављања мицвот преузима се достизањем религијске зрелости. У пракси, јудаизам у суштини представља поштовање мицвот.

Пасха (Песах), један од три ходочасничка празника за који су Јевреји одлазили у Јерусалим и за који би присуствовали посебним обредима у Храму. Почиње четрнаестог дана месеца нисана (март–април) и познат је као празник *ѝреласка*, празник бесквасног хлеба и празник пролећа. Празник је посвећен изласку из ропства, изласку из Египта. Сматра се врхунским изразом божје љубави према свом народу, и чини спровођење Савеза који је склопио са њима на Синају. Празник се слави седам дана од којих су први и последњи *јом ѝов* или *свејѝ дани*. Посебан елемент празника је свечани обед на прво вече празника који се назива *седер хаїада* (*редослед ѝријоведања*) јер му је основна намена приповедање приче о изласку. Обед чине: кост јагњета, бесквасни хлеб *маца*, горко зеље *марор*, кувано фарбано јаје, посудица са сирћетом и мешавина сецканих јабука, ораха, сувог грожђа – *харосеѝ*. На трпези су и пет чаша вина од којих је пета чаша посвећена пророку Илији који најављује долазак Месије.

Пурим (јевр. *жреб*), представља подсећање на догађаје садржане у библијској *Књизи о Јестири* и своје име дугује жребу којим је злочинац Хаман одредио дан за уништење персијских Јевреја. Тај план осујетила је Јестира. Тога дана чита се *Књига о Јестири* те се при помену Хамановог имена лупа ногама и окреће чегрталка, деца праве костимиране забаве и једе се троугласти колач са маком *Хатанове уши*.

Рош Хашана (јевр. дословно: *глава године*), овај празник се слави првог и другог тишрија (септембар–октобар). Овај дан означен је као дан окупљања и дувања у трубе шофар, а слављење овог празника као почетка нове године има своје порекло у Талмуду јер је тамо овај дан сматран за празник рађања света. За разлику од обичаја других народа, код Јевреја се овај празник светкује озбиљно, уз присећање на грехе и покајање. Дува се у шофар чији звуци, који подсећају на плач, треба да позову на покајање. Овим празником почиње период који се назива *десет дана кајања* и који се завршава празником Јом кипур. Такође је обичај да се на дан Рош Хашане служе јабуке са медом које симболизују слатку нову годину. Служе се и разноврсна јела у зависности од локалних обичаја. То може бити кувани језик или било који део са главе животиње или рибе, што означава 'главу' односно почетак године. Присутни су и пасуљ, спанаћ, тикве и празилук који се помињу у Талмуду. Важно је и поменути традиционални јеврејску кружни хлеб који симболизује циклус од једне године. Друге вечери славља се служи свеже воће као гаранција за добијање благослова.

Сефарди, реч *Сефарди* на хебрејском значи *Шћанци* и означава јеврејско становништво које с после протеривања из Шаније 1492. године као и у време инквизиције те нових облика економских активности, населило на територији тадашњег Османског царства, Холандије, Британије и касније Новог света. Сефард је првенствено једно културно или лингвистичко одређење, које се односи на посебну религијску праксу и закон. Отвореност световним утицајима одликовала је Сефарде који су то сматрали предношћу. Такође, постоји и посебни народни језик – ладино – мешавина хебрејског и шпанског језика. Сефарди су углавном насељавали територију западног дела Балканског полуострва, а у Србији, без Војводине, чинили су већинско јеврејско становништво.

Синагога (јевр. дословно: *скупштина, окуљање*), зграда у којој се обављају верске активности у јудаизму. Јеврејска религија је монотеистичка, а Бог се назива Јахве. Најстарије синагоге потичу из Египта. Главна улога синагоге је заједничка молитва, мада је повезана и са приватном или личном молитвом. Синагога се повезује и са учењем па се назива и *бет мидраш* или *кућа учења*. У почетку су синагоге грађене по узору на Јерусалимски храм из времена цара Соломона. Прилагођавање животу изван Хра-

ма (након 77. г. н. е.), архитектура и уметност синагога подложна је утицају доминантне естетике свога доба. Од 18. и 19. века, са либералним тенденцијама у друштву, настају разне иновације у синагогама реформистичких и конзервативних Јевреја као што су увођење оргуља и музике у верску службу, прихватање проповеди, свештеничке одеће, прихватање говорног језика околине и увођење секуларног образовања.

Сукот (хебр. дословно: *сенице, колибе*). Један од три ходочасничка празника. Док траје празник живи се у привременим заклонима. Празник почиње четрнаестог тишрија (септембар–октобар) и траје седам дана. Обичај боравка и обеда у *суки* (сеници) симболички представља оне сенице у којима су Јевреји по предању живели за време изласка из Египта. Празник је по својој теми пасторалан јер слави жетву пшенице и бербу грожђа.

Талмуд (хебр. дословно: *учење, изучавање, њроучавање*), представља огроман корпус јеврејских текстова првенствено теолошке садржине, али садржи и текстове из других области живота – бајке, легенде, право, филозофију, одредбе о одржавању хигијене, о одржавању домаћинства и располагању имовином, међуљудским и социјалним односима. У њега су инкорпорисане збирке расправа које су водили рабини о јеврејском праву, етици, обичајима и историји. Састоји се из *Мишне* и *Гемаре*.

Тора (хебр. дословно: *наук, учење*), позната и као *Пешокњижје* јер обухвата пет књига Мојсијевих које представљају темељ јудаистичког правног и етичког учења.

Хагада (јевр. хебр. дословно: *џрича*), представља књигу у којој је записан текст за Седер вече, за Песах, заснована на библијској причи о изласку Јевреја из Египта.

Ханука (хебр. *Посвећење*), празник ослобођења Јерусалима и јеврејске државе од грчких окупатора у 3. веку п. н. е. Слави се паљењем свећица у посебном осмокраком свећњаку, менори, током осам дана празника.

Холокауст, назив за систематски државни прогон и геноцид над Јеврејима и другим народима који су сматрани *нижом расом* од стране нацистичке Немачке и њених савезника током Другог светског рата. Холокаустом је обухваћено око две трећине од девет милиона Јевреја који су раније живели у

континенталној Европи. Јевреји су у холокаусту највише страдали у нацистичким логорима Аушвиц, Берген-Белзен, Маутхаузен и др.

Ционизам, основне идеје ционизма стреме очувању јеврејског идентитета и оснивању јединствене државе јеврејског народа. Тежња Јевреја да се врате у Ерец Израел. Реч Цион представља библијски израз повезан с Јерусалимом (Псалми, 126, 1). Оснивач ционистичког покрета је био др Теодор Херцл. Под утицајем циониста, 1917. године, јеврејском народу признаје се право стварања сопствене државе у Палестини која је настала 1948. године под именом Израел.

Шабат, јеврејски дан одмора, идентификован као седми дан у недељи, траје двадесет четири часа, почевши од заласка сунца у петак. Према традицији, Бог је шести дан створио свет, а седмог се одмарао. Традиција захтева уздржавање од рада, а подстиче се учење и молитва. Петком се уређује дом и спремају јела, а након молитве у синагоги пале се свеће и свечано обедује у кругу породице. Мајка пали свеће пре вечере, отац моли благослов за децу и супругу те се обавља и *кидуш* – дизањем чаше вина, која је симбол радости Шабата и певањем благослова. Хлеб посебног, извијеног облика назива се *хала* (тесто) и представља саставни део обеда.

Шавуот (јевр. дословно: *седмица*), један је од три ходочасничка празника који се слави шестог сивана (мај–јун) јер се у Талмуду наводи да је тога дана Мојсије и јеврејски народ на Синају примио заветну плочу – Тору са десет божијих заповести. Назива се и празником жетве и празником првих плодова, а познат је такође и као Педесетица пошто пада на педесети дан од Пасхе. Уочи празника синагоге и куће се ките зеленилом, обично се једу и пију млечни производи, а у свакој кући мора бити довољно плодова који расту на земљи и дрвећу.

НАШИ СУГРАЂАНИ ЈЕВРЕЈИ

Јевреји се први пут спомињу у Сомбору 1735. године, када је у попису оставштине и дуговања преминулог грофа Јована Бранковића, капетана сомборског Војног шанца, утврђено да дугује огромну суму од 91 форинте извесном Илији Јеврејину. У наредних педесет година нема помена о самом Илији или о његовим наследницима, па је прихваћен податак о првом Јеврејину Јакову Штајну, перјару из Чонопље, из које се доселио у град 1789. године. Две године касније у Сомбору живе још и породице Абрахама Хајдушке и Франца Штајна.

Наредбом цара Јосифа II из 1787. године сви Јевреји су морали да узму немачка презимена и да нова имена пријаве градском Магистрату до 30. новембра те године, уз потпис и печат свог рабина. Тада је забрањено даље ношење специјалних жутих ознака којима су Јевреји дотад били дискриминисани у царству. Иста наредба је налагала вођење матичних књига, али се оне у Сомбору почињу водити тек 1851. године, доласком првог вероучитеља Волфа Бергера.

Илон и Јолан Дрелих, Сомбор, 1914.

Од 1783. године Јеврејима је било дозвољено насељавање у градовима, али на периферији, а смели су се бавити искључиво торбарењем. Сомборски трговци и занатлије су се до почетка 19. века борили против насељавања Јевреја у оквиру Венаца и њиховог бављења трговином и занатством. И поред отпора сомборских грађана, број Јевреја у граду је растао. По списку из 1817. године који је саставио сенатор Матија Јозић, у граду је било 18 Јевреја, да би их 1861. године било 211.

У граду је већ 1818. године постојала синагога у Јеврејској улици, а касније је пресељена у Синагогину улицу. Синагога је 1828. године имала 50 седишта за мушкарце и 40 седишта за жене. Нова синагога која је служила заједници за обављање верске службе до Другог светског рата, изграђена је 1862. године, а обновљена 1905. Јеврејска црквена општина је основана око 1810. године, а званично је почела са радом тек 1828. године када је усвојен Статут на хебрејском језику. Општина је доживела процват у време председника Кароља Рохајма, од 1888. до 1902. године. У то време у граду има 140 јеврејских домаћинстава. Рохајм је организовао рад Израилског певачког друштва и личним средствима набавио оргуље за синагогу. После његове смрти, 1902. године, основана је задужбина под његовим именом, а певачко друштво је наставило рад до 1926. године.

Синагога

До средине 19. века Јевреји нису имали своје школе сем приватних учитеља у богатијим кућама. Када је држава забранила приватне школе, Јеврејска општина одлучује да оснује јавну школу за децу својих верника 1852. године. Први учитељ Адолф Полак предаје само годину дана, а затим га наслеђује вероучитељ Волф Бергер. Првобитно се школа налазила одмах поред синагоге, а 1870. године је почела да се гради нова зграда, за коју је сомборски Магистрат издвојио 851 од потребних 2000 форинти, те је она завршена 1875. године.

Постојала је намера да се организује виша школа *Талмуд ѿоре*, коју би похађала деца после завршене основне школе, а коју би издржавали родитељи. Школа није основана ни 1906. године, када је *Хевра кадиша* покушала да отвори виши школски течај, који би похађала и српска деца. Нека српска деца која су желела да науче мађарски језик похађала су јеврејску основну школу, од којих су најпознатији Ђорђе Антић, Светозар Бикар и Коста Гргуров. У оквиру школе, 1880. године, основано је јеврејско забавиште, у коме је прва забавиља била Рожа Сингер. Јеврејска школа као самостална просветна установа престала је да постоји 1919. године одлуком Министарства просвете Краљевине СХС.

Почетком 20. века Јевреји су, попут осталих националних заједница, имали грађански слој занатлија, трговаца и интелектуалаца који је образовао јеврејска удружења.

Ученици основне јеврејске школе, Сомбор, 1914.

Матурски пано Трговачке школе, Сомбор, 1912.

Међу ученицима су Јевреји Ерлих Микша, Рубинд Хуго, Шосбергер П, Клојбер Ервин, Орехоја Оскар, Абрахам Деже

DR. GERGELY JENŐ, Zombor, orvos. Bevált 1914-ben a 34. k. gy. e.-hez. A román fronton egészségügyi szolgálatot teljesített és lezserelt 1918 okt. végén. Kihátré: Vöröskereszt kiüntetés.

ENGEL KÁROLY, Zombor, magánorv. Bevált 1918-ban a 6. k. gy. e.-hez. Az orosz fronton csapatsejtszolgálatot teljesített és lezserelt 1918 október végén.

STEIN SÁNDOR, Zombor, tisztviselő. Bevált 1915-ben a 23. k. gy. e.-hez. Az orosz fronton rajonban harcolt és 33 hónapot töltött hadifogságban. Lezserelt 1918 okt. végén. Kihátré: K. cz. k.

GEWÜRTZ ADOLF, Zombor, gyárvez. Bevált 1918-ban Wienbe, műszaki csapatba, majd áthelyezték a repülőbizék. Az orosz harcokban repülőbizéki csapatnál teljesített szolgálatot és lezserelt 1918 október végén.

BREINER KÁROLY, Zombor, tollkereskedő. Bevált 1914-ben mint hadimunkás, majd áthelyezték a kornetburgi vasút-cserebéhez. Az orosz hadifrontonban teljesített csapatnál és élelmezési szolgálatot. Lezserelt 1918 novemberben.

GOMBOS JENŐ, Zombor, tollszedő. Bevált 1915-ben a 29. k. gy. e.-hez. Az orosz és olasz fronton mint járdor teljesített szolgálatot és két ízben megsebesült. 60%-os hadifokkant. Lezserelt 1918 aug. ban.

GROSS SÁNDOR, Zombor, postázásvezető. Bev. 1914-ben a 6. h. gy. e.-hez. Az orosz harcokban, majd pedig egészségügyi szolgálatot teljesített. Lezserelt 1918 október végén. Kihátré: Károly cz. k. 1g. oblat.

GROSS KÓR, Zombor, macinár. Bevált 1915-ben a 6. h. gy. e.-hez. Áthelyezve a 28. h. gy. e.-hez. Az orosz és olasz fronton csapatsejtszolgálatot teljesített és lezserelt 1918 október végén. Kihátré: Károly cz. k.

GRON IGNÁC, Zombor, kávékereskedő-alkalmazott. Bevált 1915-ben a 6. h. gy. e.-hez. Az orosz fronton rajonbanban teljesített szolgálatot és megsebesült, öt számbólcs hadifokkant. Lezserelt 1918 okt. végén. Kihátré: Károly cz. k.

GUSZMAN JÓZSEF (JAKAB), Zombor, garafikodó. Bevált 1915-ben a 30. h. öpf. gy. e.-hez. Az orosz és olasz fronton mint élelmezési parancsnok és mint egészségügyi csapatsejtszolgálatot teljesített. Lezserelt 1918 október végén. Kihátré: Károly cz. k.

HAAS SÁNDOR, Zombor, kereskedő. Bevált 1914-ben a 12. k. gy. e.-hez. Az orosz és olasz harcokban mint egészségügyi szolgálatot teljesített, hadifogságban 30 hónapot töltött. Lezserelt 1910 nov. ben. A Magyar Hadiseregben is szolgált. Kihátré: III. o. kal. é. k. a kardokkal, Erőlt. Sign. L. a k. kal, Károly cz. k. Seb. é.

HAUSER SÁNDOR, Zombor, kereskedő. Bevált 1914-ben a 6. k. gy. e.-hez. Áthelyezve az 62. k. gy. e.-hez, majd a honvéd csendőrséghez. Az orosz és olasz fronton mint átopuskás és csatlár teljesített szolgálatot és megsebesült. Lezserelt 1918 október végén. Kihátré: Ea. Sign. L. a k. kal, Dr. Sign. L. a k. kal, O. Ob. Károly cz. k. Seb. é. czt. sárvál.

DR. KOHLMANN DEZSŐ, Zombor, ny. gimn. tanár. Bevált 1917-ben a 23. k. gy. e.-hez és brodi segédszolgálatot teljesített. Mint pedagógus felmenteték és lezserelt 1917 asept. bcn.

HAY IMRE VILMOS, Zombor, szappangyárvez. Bevált 1915-ben a 23. k. gy. e.-hez. Az orosz harcokban frontsejtszolgálatot teljesített és 1918 október végén lezserült.

HÉKNER SAMU, Zombor, magánorv. Bevált 1914-ben a 38. öpf. h. gy. e.-hez. Áthelyezve a 6. lövész erredhez. A monten-

rsi és szerb harcokban frontsejtszolgálatot teljesített és lezserelt 1918 novemberben. Kihátré: Kor. ar. é. k. a v. é. sz., Kor. c. i. k. a v. é. sz., Károly cz. k.

a. KERÉNYI SÁNDOR, Zombor. Bevált 1916-ban a 23. k. gy. e.-hez és csapatsejtszolgálatot teljesített. Helyettes helyén elbocsátották és lezserelt 1917 novemberben.

HILFREICH LAJOS, Zombor, kereskedő. Bevált 1916-ban az 62. gy. e.-hez és az orosz fronton szolgálatot teljesített. Lezserelt 1918-ban. Hadifokkant.

KLEIN ARON, Zombor, ny. ártalorvos. Bevált 1918-ban a csapatsejtszolgálatban, majd áthelyezték a szerkesztő parancsnokságba. Az orosz hadifronton állategészségügyi szolgálatot teljesített és 1916 végén lezserült.

KLEIN ERNŐ, Zombor, tisztviselő. Bevált 1915-ben a 6. h. gy. e.-hez. Csapatsejtszolgálatot teljesített, majd 1917 februárban mint 50%-os hadifokkant lezserült.

KOHN ARTUR, Zombor, mérnök. Bevált 1917-ben a 62. k. gy. e.-hez. Csapatsejtszolgálatot teljesített a Hadügyminisztérium különleges megbízásával. Lezserelt 1918 novemberben.

KOHN DÁVID, Zombor, dírtárkereskedő. Bevált 1916-ban a 30. h. gy. e.-hez. Az orosz fronton csatlár volt és 42 hónapot töltött hadifogságban. Lezserelt 1918 decemberben. Kihátré: Károly cz. k. 1g. u.

n. BUNNER ZSIGMOND, Székelykeresztúr. Bevált 1914-ben a 4. huszári erredhez. Az orosz fronton mint távirtdísz teljesített szolgálatot és lezserelt 1918 október végén.

KOHN J. KÁROLY, Zombor, kereskedő. Bevált 1914-ben a 6. k. gy. e.-hez és csapatsejtszolgálatot teljesített. Lezserelt 1918 október végén.

Миран живот сомборских Јевреја прекинут је избијањем Првог светског рата, након којег је нестала Аустроугарска монархија. Јевреји-регрути одлазили су у аустроугарске јединице и борили се на фронтовима у Галицији, Италији и Србији. Нема поузданих података о броју погинулих Сомбораца, али је на јеврејском гробљу у Сомбору сахрањено 25 војника, погинулих до 1917. године. У музеју Јад Вашем чува се књига о учешћу бачких Јевреја у Првом светском рату, у чијим прилозима се спомињу многи Сомборци који су добили одликовања за војничке заслуге, а који ће у Другом светском рату бити депортовани и убијени у Холокаусту.

Јолан Дрелих и Иштван Ковач у шетњи градом, Сомбор, око 1940.

У периоду између два рата постојало је 117 градских општина (сефардских и ашкенаских), као и 12 ортодоксних, издвојених у Удружење ортодоксних јеврејских вероисповедних општина. У Савез јеврејских вероисповедних општина, основан 1919. године са седиштем у Београду, обједињено је 105 општина. У Сомбору су постојала оба Савеза, али је Ортодоксна општина имала мање чланова.

Јевреји су се брзо прилагодили животу у Краљевини СХС/Југославији јер су им била гарантована индивидуална људска и колективна грађанска права. По попису становништва из 1920. године у Сомбору је било 31 366 становника, од чега Словена 24 091, Мађара 4 968, Немаца 2 836, Италијана 12, Арнаута 18 и осталих 43. Јевреји се на овом попису нису изјаснили као самостална национална заједница и њихов број је садржан у броју Мађара, Немаца и осталих. У првим послератним годинама Јевреји су били исказани само по вероисповести, док у националном саставу нема показатеља о њима. У Сомбору је 1929. године живело 1 167 припадника израиљске вероисповести, а међу матерњим језицима којима говоре Сомборци нема хебрејског.

Положај заједнице био је регулисан Законом о верској заједници Јевреја у Краљевини Југославији из 1929. године, којим су јеврејској заједници призната верска, али не и национална права. Држава је овим законом обавезала све јеврејске заједнице да постану чланови Савеза јеврејских општина који је био под њеном директном контролом. Државни органи не праве никакву разлику између Јевреја и осталих становника, сматрајући их све Југословенима. Примена овог закона, у измењеним међународним политичким приликама тридесетих година 20. века и све дубља криза друштва у Краљевини, довели су до различитих интерпретација и начина примене ових одредби у свакодневном животу свих националних мањина, па и јеврејске. Опште је мишљење да су области које су раније биле под аустроугарском влашћу баштиниле латентни антисемитизам. Све до тридесетих година ово су били појединачни инциденти које је државна власт санкционисала. У основи нетрпељивости према Јеврејима био је библијски стереотип којим је снажен страх руралног становништва од превласти јеврејског становништва у привредним и интелектуалним круговима.

Јевреји су се и у међуратном периоду најчешће бавили занатством, трговином и непродуктивним занимањима, посебно индустријом, штампарством, производњом сапуна, банкарством. Међу њима је пред рат било чак 50 факултетски образованих лица. Сомборци Бела Самарјаи и Ернест Орехоја су били чланови Управног одбора Пчеларске секције Бачког пољопривредног удружења, др Хуго Офнер је био потпредседник Трговачког удружења *Лојд* и члан Градског представништва, као и Мартин Рип, столар, постављен од стране бана Дунавске бановине у децембру 1935. године. Породица Хај управља фабриком сапуна, а Давид Гросбергер је 1925. године отворио текстилну фабрику за израду мебл-штофа и у њој запослио 200 радника. Фабрика је успешно пословала под именом *Прва југословенска шворница њканина*. Ерне Керењи је управљао фабриком коже од 1927. до 1929. године и годишње производио 50 вагона коже. Шимон Вајс, трговац јајима, поседовао је 200 јутара земље у Рабини и кудељару у Чонопљи. Рудолф Розенберг, велепоседник, извозио је јаја и житарице, а поседовао је 350 јутара земље на Карлици (између Сомбора и Бачког Моноштора) и Градини. Браћа Лео и Деже Ледерер су основали

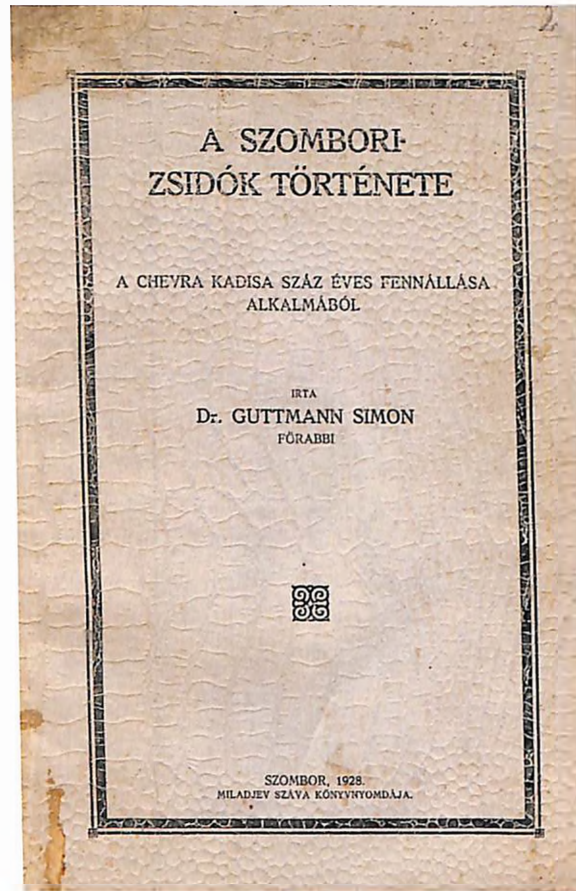
приватну банку, Штедионицу бачке области и млин у Бачкој Тополи, те су се бавили трговином житом. Јолана Песинг је била власница биоскопа *Арена*, а Гашпар Телч *Народној биоскопа*.

У друштвеном животу града сомборски Јевреји су учествовали равноправно са другим грађанима и обележавали све државне празнике, бавили се културним радом, не обазирјући се на веру и нацију. Били су потпуно уклопљени у своју средину и разликовали се само по обичајима и сопственим верским уверењима. Највећи допринос су дали у јеврејским удружењима која су несметано деловала у Сомбору од 19. века.

Традиционални костим за дечји празник Пурим

Најстарије јеврејско удружење у Сомбору је било *Хевра Кадиша* (*Свешто друштво*) основано 1828. године, као саставни део јеврејске верске општине. У записницима Градског одбора ово друштво се назива Јеврејска добротворна задруга за погреб или Јеврејско свето друштво за помоћ *Хевра Кадиша*.

Насловна страна књиге др Симона Гутмана, Сомбор, 1928.

Друштво је имало хуманитарно-социјални карактер, помагало је сиромашне, болесне и вршило верске обреде приликом сахране. Установљена је *Хевра*, књига која је садржавала основна правила у раду друштва од 21 члана, писана јеврејским алфабетом на немачком језику. Од 1888. године ово друштво има статус културног друштва. Председник Друштва је до 1927. године био Мавро Енгл, члан Градског представништва. Друштво је активно деловало у богатој културној клими града, да би се 1928. године издвојило из састава Јеврејске општине и одржало велику прославу стогодишњице постојања. У част ове прославе најстаријег сомборског културног друштва, надрабин др Симон Гутман написао је *Историју сомборских Јевреја. Хевра Кадиша* је постојала до депортације Јевреја у априлу 1944. године.

Сомборско јеврејско женско друштво је било хуманитарно удружење основано 1871. године. Иницијатор оснивања је била Хана Штерн. Друштво је у почетку имало 50 чланица, 1919. године 147, а 1927. године 240 чланица. Председница Розалија Шпицер била је на челу удружења 48 година.

Јеврејско женско друштво, Сомбор, 1917.

Међу Јеврејима у Сомбору је постојало и хуманитарно удружење *Бикур холим* (BIKKUR CHOLIM), основано 1886. године залагањем Барањ Липота, а постојало је до 1944. године. Основни циљ Друштва била је брига о смештају старих, болесних и социјално угрожених сународника. За њих је, на иницијативу шефа лекара Бачко-бодрошке жупаније, др Мавра Шпицера, основан Дом за старе и изнемогле. Др Шпицер је поклонио 240 јутара земље за оснивање и одржавање Дома који се налазио у близини синагоге, у Синагогиној улици. Дом је престао да ради у време интернације Јевреја у логоре, 1944. године. Под окриљем идеје југословенства сомборски Јевреји били су изједначени у правима и обавезама са осталим националностима и они су се потпуно уклопили у сомборски друштвени миље. Југословенство је било природан наставак дотадашње јеврејско-југословенске националне идентификације. Деца су похађала школе на српском, мађарском или немачком језику, учествовала су у школском, културном

и друштвеном животу града, али у штампи из тридесетих година 20. века нема текстова о њиховом верском животу. У верском погледу заједницу су до средине 20. века водила три рабина: Давид Кон од 1852. до 1884. године, а затим од 1887. до 1936. године др Михајло Фишер. Непосредно пред рат сомборски рабин био је Јаков Шпасер. Од 1925. године Сомбор је имао и надрабина, др Симона Гутмана, веома образованог, једног од ретких Јевреја који су говорили хебрејски.

Антисемитизам у свету јача од доласка нацизма на власт у Немачкој 1933. године, а млађе генерације Јевреја у Краљевини Југославији све више прихватају југословенски идентитет и комунистичке идеје које осуђују расизам и антисемитизам. Јеврејске избеглице из Немачке су се надале да ће из Југославије лакше прећи у Палестину или друге прекоморске земље, али су ретки у томе успели. Свега 1% југословенских Јевреја се одлучио на илегално пресељење у Палестину, углавном из економских разлога.

У то време се међу југословенским Јеврејима, па и у Сомбору, шире ционистичке идеје. Ционистички покрет међу војвођанским Јеврејима могао је да ојача само у оним срединама у којима су Јевреји у језичком идентитету и свакодневној комуникацији били окренути према Србима. Од двадесетих година 20. века он се јаче осећао једино у Новом Саду и околини. Дешавања у Европи су подстакла јачање ционистичких тежњи јеврејског народа. У Сомбору је постојала Месна ционистичка организација чији је чланство расло упоредо са ширењем нацистичких идеја међу дојучерашњим комшијама Немцима.

Нема података о већим изгредима између припадника локалног Културбунда и сомборских Јевреја, али их је појединачно било. У ноћи 20. јануара 1940. године све јеврејске куће и синагога у Апатину су биле исписане антисемитским графитима. Насупрот мржњи појединаца, остао је забележен пример пријатељства које се успело сачувати у опасним временима пред рат и током њега. Породица Сузане Велтнер из Сомбора била је у пријатељским односима са фолксдојчерском породицом Ренц из Куле и то пријатељство се потврдило и спасило им животе у овом бурном времену. Антисемитизам мађарске националне мањине је био слабије изражен него код немачког становништва, али је био повезан са антијугословенством. Он ће ојачати после мађарске окупације Бачке у априлу 1941. године и показаће своју снагу 1944. године. Делови српског становништва, који су били присталице Југословенске страже, Љотићевог Збора или владике Николаја (Велимировића), показивали су нетрпељивост према својим јеврејским суграђанима пред рат, али није било организованих иступа антисемитизма. Већи део Срба је наставио миран саживот са Јеврејима и осталим националностима, све до избијања Другог светског рата.

Однос државе према јеврејском становништву се мења непосредно пред рат, од доласка Антона Корошца на место министра просвете и покушаја кнеза Павла да се приближи Немачкој. Јеврејски савез је настојао да спречи или одложи намеру југословенске владе да ограничи право Јевреја на школовање,

али је, ипак, 5. октобра 1940. године донета Уредба о упису у школе лица јеврејског порекла у школској 1940/41. години. NUMERUS CLAUSUS је претворио Јевреје у грађане другог реда. Поред рестриктивних одредби о упису Јевреја у школе свих нивоа, истовремено им је забрањено и трговање намирницама за људску исхрану. Примена ових прописа представљала је отворену дискриминаторску политику Краљевине Југославије према Јеврејима. Ипак, Јевреји су се у Југославији осећали безбедно и неспремни су дочекали Други светски рат и депортацију у логоре.

Окупацијом југословенске територије после краткотрајног *Априлског рата* 1941. године почела је највећа трагедија у историји Јевреја на југословенским просторима.

Ручак у радном логору за Србе и Јевреје у Апатину, изградња аеродрома 1941.

Однос Мађара према Јеврејима на окупираним територијама је био много суровији него према њиховим сународницима у другим деловима мађарске државе. Мађарска влада је током 1941. године донела три закона *о расној чистиоћи* који су неким одредбама били драстичнији од нацистичких. Четврти антијеврејски закон је усвојен 1942. године, те је Јеврејима забрањено трговање некретнинама, а држава

врши национализацију пољопривредних добара јеврејских власника. У ставу VIII овог закона Јевреји-ма је укинута статус признате верске конфесије и вратио је на статус законски прихваћене конфесије.

Јеврејска верска општина у Сомбору је пред рат имала 1 272 члана, различитог имовног стања и друштвеног статуса, али је била чврсто повезана са осталим јеврејским општинама на територији Краљевине Југославије. Уласком мађарске окупационе војске у Сомбор, 12. априла 1941. године, почело је несигурно и тешко време економског, психичког и физичког терора над сомборским Јеврејима. Мађарска војска је 12. априла 1941. године инсценирала окршај са *чејницима* и у знак одмазде стрељала на пијаци *У ланцима* стотињак Сомборца. Међу њима су стрељани др Аушпиц Иштван, зубни лекар са супругом, а остало су били Срби, оптужени за непријатељско деловање.

Јеврејска омладина на присилном раду у околини Сомбора 1941–1944 (Левенте)

Мађарске војне, а касније и цивилне власти одмах су почеле са спровођењем *јројивјеврејских мера*. Крајем априла 1941. године командант Војне управе у Сомбору, генерал Агоштон Сеигендреи, наредио је да сомборски Јевреји исплате износ од 100 000 пенга *да би искупили своје јреке јочињене јрема мађарској држави јомажући оружјем и новцем чејнике у Ајрилском райу*. Овај износ је накнадно увећан на 325 000, па на 493 000 пенга. Тако сакупљен новац омогућио је окупатору да улаже у привидне грађевинске радове и популистичке инвестиције.

Једна од првих мера коју је мађарски окупатор предузео против Јевреја било је образовање радних чета по наредби генерала Терека, команданта Печујске дивизије. На основу тог наређења крајем априла упућено је 40 сомборских Јевреја у Гаково, на рашчишћавање тенковских препрека и ровова из кратко-трајног *Айрилској райи*. Маја исте године, око 400 бачких Јевреја упућено је на изградњу пута Стапар – Бачки Брестовац. Мађарски хонведи су их тешко злостављали током шест недеља радова. На почетку окупације сомборски и Јевреји из околине су били ангажовани на изградњи аеродрома и за њих је образован радни логор у Апатину.

Шетња затвореника у затворском кругу *Војне амбулације*, Сомбор, 1941.

Генерал Бела Новаковић, командант Јужне мађарске армије, у мају 1941. године издао је наређење бр. 3707 о образовању сабирних логора за Србе и Јевреје, јер су они *јоклоници интернационалистичких и великосрпских идеја*. Од лета исте године, кад се развио Народноослободилачки покрет, окупатор је у неколико градова у Бачкој образовао посебне затворе за припаднике НОП-а (Нови Сад, Суботица, Сента). У Сомбору је такав затвор назван *Војна амбулација* и у њему су били политички затвореници и Јевреји.

Команда војне управе Јужне армије, са потписом генерала Новаковића, 27. јуна 1941. године, послала је упутство да се на територијама које спадају под војну управу попишу јеврејска имања и непокретна добра. Уз сваку непокретну имовину требало је доставити и копију катастарског листа и извода из листе непокретности, с роком до 8. јула. Индустијски погони су дошли под управу државног комесара. Свом непокретном јеврејском имовином под војном управом је управљала Витешка столица са седиштем у Сомбору.

Млади јеврејски гимназијалци на сомборском корзоу 1942. Моше Мусафија (лево), Александар Хај, Рајнер М. Геза, Јозеф Хај, Калед Муктар, Зозо и Рајнер ?

Током прве половине 1942. године велики број бачких Јевреја упућен је у Сомбор, где су од 1. до 3. јула распоређени у посебне јединице, заједно са Србима и Мађарима који су били неподобни за нову власт (комунисти). Формирање јеврејских радних батаљона крајем 1942. године прерасло је у *радну службу* у коју су позивани мушкарци од 21 до 48 година, јер су Срби и Јевреји сматрани *припадницима ниже расе и нејоузданим лицима*. У Сомбору су формиране чете 105/5, 105/7 и 105/8. До краја 1943. године у *радну службу (Мункаше)* било је одведено око 4 000 бачких Јевреја. Команду над тим четама су

крајем 1944. године преузели Гестапо и мађарски *Сйреласџи крџиови*. Мункаши су били издвојени у посебне радне чете од 250 људи и одвођени су на присилни рад у Мађарску (Будимпешта, Шопрон, Солнок), а један део је упућен на Источни фронт, у Украјину.

Хапшење браће Николе и Исидора Санто и Родер ? у Сомбору, 1944.

Само је мали број обвезника за присилни рад остао у Бачкој и то претежно у Сомбору. Приликом повлачења немачке војске, у октобру 1944. године, убијено је у Сомбору 1400 мађарских Јевреја на присилном раду и њихова тела су несахрањена лежала поред путева и на салашима у мањим и већим групама. Под мађарском окупацијом бачки Јевреји су лишени скоро свих грађанских права, морално су били жигосани, привредно и друштвено онеспособљени и постало им је све теже да преживе јер им је било забрањено да се баве својим занимањима. Упркос томе, већина Јевреја се надала да су у Мађарској на сигурном и да ће се њихова судбина поправити после рата.

Ситуација се потпуно променила кад је Немачка преузела *јеврејско њишање* у Мађарској. Гестапо је, после окупације Мађарске 19. марта 1944. године, предузео најодлучније мере за *коначно решење јеврејског њишања*, прво секвестрирајући њихову имовину, а затим депортујући Јевреје у концентрационе логоре. Немачка власт доноси 22. априла уредбу која забрањује рад јеврејских трговачких и занатских радњи, а сви Јевреји који су били у државној служби изгубили су посао.

A. Adatlap Név: BREUER GYULA		A. korvet	
Munkakör: Munkahely: Vavra Erzsébet, Zombor, 1900. XI. 18. r. kath.		Csop.	
Születés: 1894. VIII. 18. Horvát		Magyar	Csové
Vallás: isr.	Foglalkozás: grafikai rajzoló és kőpreparátor	Életrajzi jegyzék	nős
Légitársasági kártya:	ZOMBOR	Állomány	Kőcsuth Lajos 22
Állomány:	Gyermekei: Vilma, Rozália, Terézia (1928. VI. 23. Zombor) r. kath. - mesterségtulajnos.		
Életrajzi jegyzék:	1914 év közén bevonult a cs. é. k. ir. 6. gy. e. e. f. 8. nk. 1917 VII. 2-án mint f. hadnagy szabálytalan orvosi hadifogásból szedt Hadifogásban kórházi kezelésben részesült. 1920 szeptember havában került haza hadifogásból. Háborús emlékérem piros fém, vörös színű hadifém szalagján viselendő karddal és sisakkal visseléseire jogosult. Lásd Vitézi Szék 105741/1942. IX. 3. ki-ji. igazolványa tanúsága szerint. Császár katonai okmányai 673933/szám. 22.-1942 szám alatt a Honv. M. Á. p. 1. Száraznak el.		
Munkakör:	Munkahely:		
Megjegyzések olyan adatoknál, amelyekre a nyilvántartásban van adat:			

Картон Бројер Ђуле, учесника Првог светског рата

Министар унутрашњих послова Мађарске 7. априла издао је наредбу о спровођењу припремних мера за одвођење Јевреја у концентрационе логоре, која је допуњена 17. априла. Руководство Јеврејске општине требало је да у року од 24 часа састави потпуне спискове, са пореским обавезама и сумама, са материјалним стањем свих удружења и институција у месту. На основу тог списка мађарске власти израдиле су картон за сваког члана Јеврејске општине, који је последњи знак постојања и живота већине чланова општине. Данас се чувају у Јеврејској општини Сомбор, а њиховом анализом је утврђен број од 1 076 припадника општине који су депортовани из Сомбора. Овај попис је непотпун јер не по-

стоје картони за многе познатије Сомборце (нпр. Ђорђе Лебовић и његов брат) и тиме је свака анализа састава становништва које је одведено у нацистичке логоре веома несигурна. Ипак, према доступним картонима може се закључити да је из Сомбора одведено 310 мушкараца, старости од 13 година до најстаријег житеља рођеног 1856. године, 466 жена старијих од 12 година и 64 деце млађе од 12 година. У радним батаљонима је присилно регрутовано 90 радно способних млађих мушкараца, а том броју се прикључује и 9 ухапшених људи који су покушали да избегну депортацију.

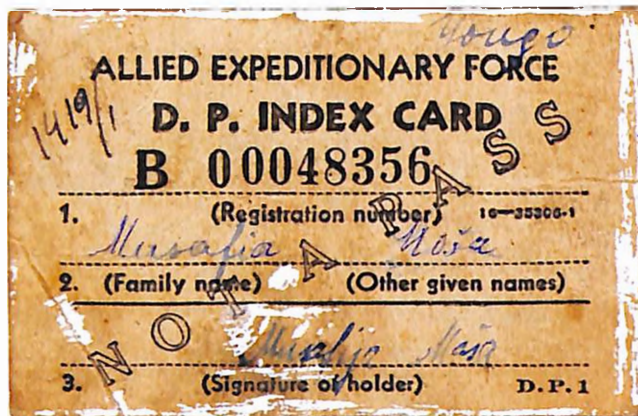
K Ö R Ö Z I														
mely hadsereg			mely hadsereg alatt		mely katonai körzet alatt			Liczek száma az		szállásigazgató				
											(Fénykép helye)			
Levegőtartás ideje			Áradatokról					Mely (szállás)igazgató		A körzést visszavonták				
év	hó	nap	Liczek		mikor			mely (szállás)igazgató		mikor		mely (szállás)igazgató		
			év	hó	nap	év	hó	nap	év	hó	nap	év	hó	nap
1944	IV	21	TOPOLYA száll.											
1944	V.	4	Viszagerkezett 196/1944 Kig.sz.											
1944	VI.	17	BACSALMAS szállítva											
1944	VI	25	VISSZAENGELVE a bacsalmási táborparancs által. Jel. 1944. VI. 26.											
1944	IX.	10	BUDAPEST/ főkapitányság fegyház és toloncigazgatóságához kisértve Lásd 4861/1944 rendelet és 1944. IX. 10. rendelet. Biz. 230/1-1944 t/ /1944. IX. 10. t/											
1944	IX	17	VISSZATÉRT (rk. III. 24758/1944 IX. 14. főkap tolonc és fegh. io.)											

Полеђина картона Бројер Ђуле

Јеврејски комунисти (4) су се налазили на тешкој робији у Калочи (Мађарска), заједно са осталим Сомборцима, присталицама КПЈ. Међу картонима постоји 70 листова хартије са исписаним именима без личних података, на којима се налази 49 мушкараца и 46 жена. Неки од њих су страдали на самом почетку окупације, нпр. др Иштван Аушниц и његова супруга, а њихова деца Мери и Рудолф су депортована из Београда. У безуспешном покушају да сачувају живот и имовину неки Јевреји су прешли у римокатоличку веру (18), а др Ервин Тибор са супругом и двоје деце је 1942. године прешао у реформатску религију. Током депортације је умрло 16 особа, углавном старих, који нису издржали путовање до Аушвица.

Картони су садржавали основне личне податке, име родитеља, брачни статус, занимање и адресу становања. На полеђини картона су прецизно уписани подаци о транспорту у сабирне логоре и даљи правац депортације.

Одлучено је да ће одвођење Јевреја – *испражњавање* почети рано ујутро 26. априла у свим местима под мађарском влашћу на територији Бачке, Барање, Међумурја и Прекомурја и да мора бити завршено у року од четири до пет дана. Јевреји су плакатима позвани да се тог дана, рано ујутро у 5 часова, са најнеопходнијим стварима, обавезно јаве испред железничке станице у Сомбору. Било је допуштено да понесу само одећу коју су имали на себи, два комплета белог рубља, храну за две недеље и евентуални пртљаг до 50 кг (постељина). Све мере које је власт предузимала говориле су да се они више неће вратити кући. Од 5. априла били су обавезни да на грудима, на горњем левом делу одеће, носе видљиву велику шестокраку звезду јаркожуте боје, направљену од свиле или сомота, величине 10x10 цм.

Идентификациона картица Мора Мусафије из Сомбора,
логор Берген-Белзен након ослобођења, 1945.

Логори за интернацију и ратне заробљенике били су директно подређени Команди војне управе Јужне армије. Правилник о логорима за интернацију и о сабирним центрима је строго прописивао одвајање мушкараца и жена. Деца млађа од четрнаест година, без обзира на пол, затварана су са женама. Вођена је детаљна евиденција о интернираним особама, уз посебно навођење разлога хапшења. Правилник логора је прописивао хумано поступање према интерниранима, али је у стварности често долазило до физичког злостављања. Логори за интернацију су свакодневно припремали извештаје о бројном стању

Сомборски Јевреји су одведени у сабирни логор у Бачкој Тополи, а затим су преко Баје упућени у Аушвиц. Највероватније су из Баје кренули 27. маја, а у Аушвиц су стигли у неколико транспорта од почетка јуна до августа 1944. године и одмах је отпочела селекција по полу, узрасту и истребљење у гасним коморама. Одређен (неутврђен) број је био упућен у друге логоре у Пољској, Шлезији и Аустрији, о чему сведоче тражилице за њима током 1945/46. године. Јевреја је било и у немачким заробљеничким логорима на почетку рата 1941. године, али о њима нема прецизних података.

Spisak preživjelih
 Spisak preživjelih
 Jevrejske opštine Opština
 februar 1945.

✓ Baumann Andrija	✓ Bepko Jozsef Bruck
✓ Bloin Zvonko	✓ Jolija Edevera
✓ Bouch Aleksandar	✓ Jolija Mollera
✓ Brorjer Milya	✓ Moller Erika
✓ Ernst Anton	✓ Kopp Aleksandra Stern
✓ Jozsef Jozsef	
✓ Dinić Avram	
✓ Grosberger Andrija	
✓ Gwizda Maklam	
✓ Gross Zvonko	
✓ Kraus Bela	
✓ Sr. Nikola Jančo	
✓ Meer Eugenija	
✓ Stein Jozsef	
✓ Sembruder Ilieko Kapurma	
✓ David Tamas Apatin	

Skupno 28 osoba

28. 8. 1945

Kuća re. nalaze: 7.
 Smagajna ul.: br. 6, 8, 10, br. 5, 7.
 Kocija ul.: 15.
 II. Sr. Peka ul.: 32. (opštinska opština)

Први списак преживелих, Сомбор, 1945.

Одмах по ослобођењу Сомбора и успостављања нове народне власти, 1944. године, у граду је обновљен рад Јеврејске вероисповедне општине. Први уписан податак је од 10. децембра 1944. године, када је поново почео да се води деловодни протокол Јеврејске општине.

Број преживелих сомборских Јевреја мењао се током 1945. године њиховим повратком из депортације и одласком у друга места. Почетком 1946. године их је у једном тренутку било 273, од којих се седам одселило из Сомбора. До средине исте године ЈВО је пријавила Савезу 242 члана општине. Сомборска јеврејска општина је организовано функционисала као окружна, у оквиру Савеза јеврејских вероисповедних општина и у 1946. години је укупно имала око 300 чланова. Дужност председника је од др Санто Николе у 1946. години преузео адвокат др Мирко Гутман, а дужност секретара је од 1945. године обављао Грин Игњат. Седиште Јеврејске вероисповедне општине је 1946. године било у Апатинској улици бр. 17, а од 1948. године у Синагогиној бр. 6.

Због претрпљених страхаота, тешког материјалног стања и неприхватања околине, сомборски Јевреји који су се вратили у град одлучили су се на исељење у новоосновану државу Израел. Од 1948. до 1952. године они су се одрицали југословенског држављанства, своје имовине и у пет организованих таласа тзв. *баји алија* одлазили у нову домовину. Пут их је водио преко Загреба, Ријеке до израелске луке Хаифа, а затим широм Израела. У потрази за сигурношћу отиснули су се у непознато, а тамо су их дочекали ратови за опстанак Израела. У Сомбору је остало само 105 чланова Јеврејске општине, који су делили мирнодопску судбину свих народа у Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији.

Омот за документа на броду за Израел,
1948.

ОДЈЕЦИ...

Време Другог светског рата време је масовне хистерије мржње када се глас појединца губи и неретко постаје беспомоћан. У вртлогу лудила чија правила постављају људи без савести и божије љубави у срцу, важне су оне *личне историје*, како бисмо их могли назвати, судбине појединаца у одређеним историјским околностима, а које нам могу расветлити оно што до тада узимамао као историјску чињеницу, податак, статистику. Нема историје без личног и нема личног без историјског. Нема догађаја без поједин(а)ца.

Зато ће следећи редови бити посвећени онима који су транспорт из априла 1944. године (пре)живели и онима који нису, људима који су зверски прогањани, на које је расписан лов који је трајао шест дана и ноћи колико су њихове душе сакупљане да би се извршио транспорт из кога, за већину, није било повратка.

О чему су размишљали док су паковали оно што им је било дозвољено да понесу? Да ли су се осврнули за својим домом, за својом постељом? Да ли су помислили ко ће неговати цвеће у баштама, обићи гробове предака? Ко ће певати песме на празнике, читати молитве, ко ће спремити халу? Да ли су на путу до железничке станице удисали мирис пролећа, да ли су помислили на први пољубац, смех и шале проживљених лепих времена? Да ли су стрепели, плакали, ћутали, привијали се једни уз друге, чврсто хватали децу за руке, тешили се међусобно?

Град је утихнуо њиховим одласком, а тишина траје...

ТОМИ ДРЕЛИХ (ДРОРИ)

Рођен је 1934. године у Сомбору од оца Карла и мајке Олге Дрелих која умире када је Томи имао свега четири године. Од тада живи са сестром своје мајке, тетком Вилмом Адлер Бибиш и њеним супругом Оскаром. Две године након смрти мајке, његов отац се жени Барбаром те одлазе да живе у Дубровник. Томи остаје код тетке у Сомбору. Године 1942. отац је одведен у радне логоре из којих се није вратио и где је био задужен за чишћење минских поља. Април 1944. затиче их у Сомбору где су доживели судбину својих сународника и били депортовани у Аушвиц. Транспортни воз за Аушвиц са Томијем и тетком Бибиш заустављен је у транзитном логору Штрасхоф, где је им је речено да ће укупно 600 људи, старости између 18 и 40 година, бити упућено на рад у пољопривреди код аустријских сељака. Испред њиховог вагона налазила се стражарска кућица немачког СС-а па је тетка Бибиш, на савршеном немачком језику, упитала стражара да ли да остану у Аустрији или да наставе пут? Уследио је одговор да се потруди да остану у Аустрији. Десетогодишњи Томи и његова тетка прошли су другу селекцију код два

СС официра, а мали Томи био је последња и 601. особа која је остала у Аустрији. Ова група је раздвојена, а Томи је са тетком упућен на рад на сеоско домаћинство код доброг и поштеног човека који их није остављао гладнима. Томијева дужност била је да шета коње. Приближавањем Црвеноармејаца, већина Јевреја из ове групе пребачена је у логор Терезијенштат, одакле су ослобођени 1945. године и упућени кући у Сомбор. У Сомбору их је дочекала једино братаница Магда Дрелих, док су остали чланови многобројне Дрелих породице страдали у Аушвицу. У Сомбору Томи остаје да живи са тетком Бибиш и њеним супругом Оскаром који се вратио из немачког заробљеништва као југословенски војник. Једанаестогодишњи Томи наставља да се школује у Сомбору. Године 1949. одлазе у Израел па у Боливију, да би се Томи 1953. године вратио поново у Израел. Ту је дипломирао, радио у ратном ваздухопловству и упознао супругу Рут са којом се сели поново у Боливију. Године 1961. добијају ћерке близнакиње, а 1969. враћају се у Израел.

Томи Дрелих, 1943.

36 По Томијевим причама, он никада није наишао на антисемитизам у Сомбору. Такође наводи да су приликом депортације у априлу 1944. године у Сомбору већина капија кућа дуж улица којима су ишли би-

ла широм отворена као знак да су Јевреји добродошли, као знак гостопримства, или покушај да се неко од Јевреја спасе бежећи из колоне. На томе ће увек бити захвалан сомборским становницима.

МАГДА ВОЛНЕР

Рођена је у Сомбору 1924. године од оца Вилмоша (рођен 1871) и мајке Розе (рођ. Кениг, 1888. године). Волнер Вилмош био је трговац заједно са братом Липотом (рођен 1867). Магдини родитељи имали су, поред најмлађе ћерке Магде, још двоје деце: ћерку Јолан (1911) и сина Ота (1914), студента права који је 1942. године одведен на принудни рад са којег се није вратио. У породичној кући на Апатинском путу говорио се мађарски језик, а Магда је добро свирала клавир.

Магда Волнер у Сомбору, 1939.

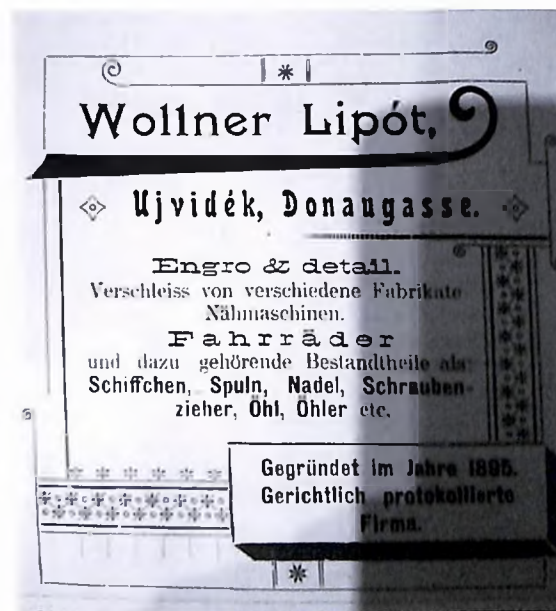

Магда са супругом Марјаном на Бледу

У априлу 1944. године цела породица је депортована у Бачку Тополу, а потом у Аушвиц. Из логора смрти вратиле су се једино Магда и њена сестра Јолан упутивши се у породичну кућу у Сомбору. Кућа је већ била уселена и тадашњи станари су их отерали са капије. Сестре су тада нашле привремени смештај и покушале да дођу до информација о евентуалним преживелим члановима породице.

Магда је била лошег здравља, измучена логором у којем је била и силована. У Сомбору упознаје Марјана из Љубљане који је након ослобођења Сомбора радио као оператер на аеродрому. Њих двоје одлазе у Љубљану где ступају у брак и настављају свој заједнички живот. Мада је Магди саветовано да не рађа децу због лошег здравственог стања и тешког опоравка, она ипак 1949. године рађа сина. Од тада се њено здравље погоршава, срце јој слаби и добија леукемију од које умире 1958. године у Марибору.

Породица је запамтила и Розу Ландау (рођ. 1910), Магдину познаницу из Сомбора која је преживела холокауст и иселила се у Хаифу у Израел. Роза је сваке године долазила у Словенију, у термалну бању, где се Магдина породица састајала са њом. Розини родитељи били су Сомборци, а тата Геза је водио плесну, балетску школу *Ландау* у Сомбору. Магдина сестра Јолан није волела што јој се сестра удала за нејеврејина. Она сама, живела је у Сплиту где се удала за Јеврејина. Преминула је 1967. у Сплиту.

Волнерова шиваћа машина и оглас фирме

ПОРОДИЦЕ ХАЈ И ХЕРЦОГ

Породица Хај живела је у три куће у сомборској Јоргованској улици у чијој се непосредној близини налазила и мања фабрика за производњу сапуна којом се ова породица генерацијама бавила. Ужасе рата преживео је Јосиф Хај звани Мони о којем Ђорђе Лебовић у књизи *Semper idem* пише:

Јосиф Хај, звани Мони, беше једини, поред Кайија, која сам одраније познавао. Њејова мајка Ирина, удајна за Јулија Хаја, фабриканта сапуна, беше ћерка њејке Леоноре, рођене сестре моје баке Марије. Деда је причао да се први Хај, сајунџија, доселио у Сомбор још у време цара Јосифа Другог крајем осамнаестог века када су Јевреји коначно добили дозволу да се населе у традском ајмару, додуше, само изван шанчева. Чика Јулије, расном низак, као и његов син, округло лица, ширио је око себе освежавајући мирис њоалег сапуна. 'Када осетим мирис сапуна', говорио сам своме друшћу – 'знам да је њајна Мони негде у близини.' (...) Знао сам да имају велику кућу у Јоргованској улици, али нисам никада био код њих. Ирао је добро сћони њенис, њо је било све шћо сам знао о њему.

Јосиф Хај преживео је ужасе Аушвица и након рата живео у Тел Авиву.

Леонора Лори Бом рођ. Херцог

Нешто више нам Лебовић говори о тета **Леонори**, рођеној сестри његове баке Марије (мајке Лебовићевог оца Павла), једној од виловитих Херцоговки како их је Лебовић називао: *мала и округла, њунокрвна (шћо би рекао деда Адолф), имала је њраскав њлас, веома њодесан за свађе и зађевице. Била је двострука удовица (...). Била је сћално 'зле воље', најмурена и набусића, а уз њо неумољиво сћрога. 'Твори њраво, не вређај чесићо, буди здрав и њошћуј Бога. То су њравила живоћа.'* Говорила је мени, браћу, свом унуку Јосифу, веровачно и својој ћерци Ирени.

Тетка **Леонора Лори Бом рођена Херцог**, рођена је 1882. године у Богојеву од оца Ђуле Херцога и мајке Јулије рођ. Еренфрај. Имала је ћерку Ирену Јенку Хај, мајку Јосифа Хаја. Свој живот посветила је породици. Страдала је 1944. године у гасној комори Аушвица.

Ирена Јенка Хај

Ирена Јенка Хај била је мајка Јосифа Хаја, рођена је у Сомбору 1904. године од оца Шпилер Јосифа и мајке Леоноре Херцог. Била је жена Јулија Ђуле Хаја. Страдала је у Аушвицу 1944. године.

Јулије Ђула Хај

Јулије Ђула Хај, отац Јосифа Хаја, рођен је 1897. године у Сомбору. Отац му је био Александар Хај, а мајка Јохана Хај рођена Вајценфелд. Био је ожењен Иреном Хај. Страдао је 1944/45. године у радном логору, негде у Немачкој. Јулије Хај имао је два рођена брата, Павла и Јосифа Хаја са којима је држао фабрику сапуна.

Павле Хај рођен је 1911. године у Сомбору. Страдао је 1943. године негде у Украјини. Био је ожењен **Аном Фани Хај**, рођеном у Баји 1923. године од оца Михаља Фолдеша и мајке Ержабет Розенберг. Ана је страдала у Аушвицу 1944. године.

Ана и Павле Хај

Јосиф Хај

Јосиф Хај рођен је у Сомбору 1904. године. По струци је био економиста. Био је ожењен Аном Анци Мајер. Страдао 1943. године у Украјини.

Још једна од сестара Херцог, **Јохана Јанка Херцог удата Вагнер** описана је у поменутој Лебовићевој књизи: (...) *по имену 'Боју мила', била је одиста мила особа, најпознатија и најоубедљивија међу силовитим Херцоговкама. За разлику од моје баке, није много марила за линију. Висока, круйна, јаким ноју и бедара, шешка и незграпа, њедана одоштра деловала је премаће, али чим би се окренула њај ушисак би ишчезао: лице пријатно са изражава девојачке лепоте, очи благе а уста ситално осмехнућа као да не знају за грч омраза или беса. Глас јој је био дубоки али, створен само за нежне речи.*

Јохана Јанка Херцог удата Вагнер

Јохана је рођена у Богојеву, негде између 1892. и 1895. године од оца Ђуле Херцога и мајке Јулије Еренфрај. Са добрим миразом, удали су је за Белу Вагнера, ортодоксног Јеврејина који је у Сомбор дошао негде из Пољске и који је временом постао вешти часовничар и златар. Јохана је са Белом имала ћерку Ђурђинку која се спасила депортације скривајући се негде у Будимпешти са мајчином сестром Маријом Херцог, баком по оцу Ђорђа Лебовића. Јохана и Бела Вагнер живели су у пространом салонском стану на Светођурђевском сомборском тргу. Обоје су из Сомбора депортовани у Аушвиц где су страдали 1944. године.

ПОРОДИЦА ГРОСБЕРГЕР

Породица Гросбергер је пре Другог светског рата живела на првом спрату сомборске палате Вајдингер у чијем приземљу су имали и текстилну радњу. Давид Гросбергер рођен је 1890. године у Мађарској одакле се његова породица преселила у Суботицу. Његови родитељи били су религиозни и вредни људи, а он се одлучио преселити у Сомбор и ту започети свој посао. Давид је током живота вредно радио и успео да отвори фабрику текстила која је запошљавала 200 радника. Оженио се Кларом Гусман из Сомбора и са њом имао двоје деце: сина Андрију, рођеног 1924. и ћерку Магдалену, рођену 1926. године. Деца су васпитавана да буду скромна, слободно време су проводила играјући се са вршњацима, а током лета су са оцем ишла на Блед или на море, те су време проводила на породичном имању у близини Сомбора. Магдалена је ишла на приватне часове француског, плеса и клавира и одлазила у синагогу на молитве. Сви јеврејски празници обележавани су у кругу породице. Клара је била болесна и преминула је 1934. године. Отац Давид се 1936. године оженио Јоли Кон, Јеврејком из Румуније. Породични живот текао је скромно и спокојно све до избијања рата. У априлу 1941. године Давид Гросбергер био је ухапшен, и заједно са осталим Јеврејима и Србима, држан је као талац у сомборском затвору. Од укупно два милиона пенга колико је тражила мађарска окупациона власт за исплату *рајне шјетје*,

Давид Гросбергер са осталим Јеврејима и Србима у сомборском затвору

Давид са Магдаленом и Андријом

Магдалена Гросбергер

Давид Гросбергер дао је један милион пенги. Након пуштања из затвора био је у обавези да учествује у присилном раду. Магдалена Гросбергер памти да су током рата већина њених школских нејеврејских пријатеља престали да јој се јављају на улици, осим Срба са којима је наставила да се дружи.

Након пада Хортијеве владе, у марту 1944. године, сви сомборски Јевреји били су у обавези да носе жуте Давидове звезде и да се јаве власти у априлу 1944. године само са неопходним стварима. Давид Гросбергер био је међу првим транспортованим Јеврејима и страдао је 2. маја 1944. године у Аушвицу. Његова друга жена Јоли са поћерком Магдаленом депортована је у радни логор у Аустрији у којем је родила ћерку Миру Рут. Све три ослобођене су из логора 8. маја 1945. године. Вративши се у Сомбор сазнали су за трагичну судбину оца и супруга Давида. Магдалена је наставила школовање у Београду где се и удала и живела у Земуну, док су се Јоли и Мира Рут иселиле и наставиле живот у Израелу. Син и брат Андрија био је у радном логору из којег је ослобођен и наставио је свој живот у Сомбору.

За крај овог делића *личних историја* и судбина људи који су (пре)живели трагичне догађаје пролећа 1944. године и атмосфере која је владала у Сомбору, навешћемо сведочанство Ђорђа Лебовића записано од стране његове супруге Злате:

Шта се десило 1944, па се у Сомбору судбина Јевреја променила?

Сређином марта, немачке јединице су окућирале Мађарску, а истица дана Ајхман је био у Будимпешти. Крајем марта 1944. прекинућа је настава у мојој школи, а ја сам добио сведочанство шестог разреда гимназије. Почетком априла изашао је закон о обавезном ношењу јеврејске звезде, на људима и на леђима. Јеврејски ђошници били су углавном инертни (сем деда Адолфа), чак је било и извесне људе кокетерије: неки су ђоворили што је стваришно што морају умрећи у ђролеће. Ипак, ништа се није ђредузимало. Хайшење Јевреја ђочело је 20. или 21. априла, у Сомбору их је било око хиљаду двеста. Скућљани смо неколико дана, да не дође до ђанике. То су радили нећесани мађарски жандари, веома ђрубо. Деду Адолфа је ђећова жена Швабица сакрила у ђраћу ђиховог воћњака. Моја мајка, ђена сестра Елизабета са ђећоћоћишћим сином Ђорђем, браћ и ја, ђокућљени смо ђоследњећ дана. Сећам се, обележио сам стваришницу у књизи коју сам читао, закљоћио књигу и кренуо на ђућовање са кој ђовраћак није био ђредвићен.

Да ли памтиш понашање твојих суграђана док су вас прикупљали и одводили?

Наравно. Памћим. Моја радозналоћ је надвладала страх и већ ђрвоћ дана скинуо сам јеврејску звезду и лућао ђрадом. Скоро сви су знали шта се дешава и знали су ко сам, али су ћућали. Следећећ дана у шетњу сам изашао са јеврејском звездом. Неколицина немачких друћова из школе ђравила су се да ме не виде; мађарски друћ из разреда је ђришао и изјавио да не разуме шта се дешава. Друћ из нижих разреда, Србин ђо националноћи, стваришо је моју звезду на ђруди и ћако смо, краће време, шетали ђрадом. На срећу, нисмо срели ниједноћ жандара, а комићје су ђролазиле, најчећће, ђоћнуће ђлаве. Видели смо ђрафиканћа, Мађара, који се злурадо смешкао док је двоћледом ђраћио шта се дешава на ђлацу где су били ђрикућљени Јевреји. Видели смо и ђрофесора лаћинскоћ, Јакова Славицкоћ, са ђрозора куће у којој је стваришо, ђлегао је и ђлакао. Било је онако како сам ђрећћостваришао, злурадосћи и саосећања, ђомешано. Друћ ме је ћада доћраћио до куће, а ја сам био ђоносан на нашу храбросћ.

Сећаш ли се још неког геста солидарности са вама, издвојенима?

Да. Једна девојка, Српкиња, симћаћија моћ стваријећ браћа, коју нисам званично ђознавао, ђришла ми је ђред улазом на ђлац где су доводили Јевреје и док сам на цийели везивао ђерћлу, ђокућшала да ме наћовори да са ђом ђоћем ђеној кући. Мађарски жандар, моја фамилија и браћ, већ

су били на плацу, иза жице, а ја сам одбио понуду и јојурио да се прикључим породици. Нисам био улашен, али ни спреман за такву акцију. Нажалост, девојка није живела у Сомбору, кад сам се вратио из логора и нисам је више никад видео.

Нека ови записани редови буду сведочанство, подсетник и опомена свим генерацијама о страшним ужасима рата и судбинама људи чију трагедију не смемо заборавити. Нека буду глас који ће тишину прекинути.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

Кутија сећања, каталог изложбе, Градски музеј Сомбор, Сомбор, 2016.

Ђорђе Лебовић, *Semper idem*, Београд, 2008.

Архива Јеврејске општине Сомбор

Колекција породичних фотографија Михал Тулпан рођ. Мусафија, Тел Авив

www.yadvashem.org

www.centropa.org

Злата Лебовић, Дијалог о злу и добру, Нови Сад, 2011.

